

Mr Никола Костић

Извориште Енгелсовог схватања дијалектике и мотиви њене експликоције

I

„А што се тиче дијалектике, њу су досада тачније истраживала само два мислиоца, Аристотел и Хегел”
(Енгелс)

»Hegels Dialektik ist die Grundform aller Dialektik, aber nur nach Abstreifung ihrer mystischen Form...«
(Marks¹)

Релевантан сјај марксистичке дијалектичке мисли није случајно откриће. Она не би била могућа ван вековног развоја најсветлијих достигнућа људске мисли, а пре свега философије и природних наука². Стога прве клице дијалектике имамо још у античкој филозофији. Овде посебно треба истаћи Хераклитов дијалектички поглед на природу. „Све тече, све се мења, слично реци“. Хераклит је укинуо из „свемира мировање и непокретност, јер то је својство мртвих. Он је кретање приписивао свим стварима: вечито (кретање) вечитим (стварима), а привремено пролазним“³,... из ватре све настаје и у ватру се

1) Karl Marx, Briefe an Kugelmann, Brief vom 6. III 1858, S. 57.

2) Теоријско мишљење сваке епохе, па, према томе, и наше, историјски је производ... наука о мишљењу, јесте ..историјска наука...“ — Engels, Herrn Eugen Dürings... 1935, S. 457.

3) Античка филозофија, изд. ВПШ, Москва, 1940, стр 24.

4) Исто (на руском).

све на карју крајева разлаже“⁴. Као пионир објективне дијалектике открио је да „оно што је једно другом противно, слаже се, из различитих (тонова) ствара се најлепша хармонија, и све настаје борбом“⁵. Његов основни онтолошки став: „Свет овај исти за све нас није створио ни бог ни човек, него је увек био и јесте и биће ватра вечито жива која се с мером пали и с мером гаси“⁶, Лењин коментарише: „Врло добро излагање начела дијалектичког материјализма“⁷.

Сматрајући природу оног што постоји, у којој се све збива, (па од ње треба и почети) најверодостојнијим учитељем својим, Хераклит закључује: „Ваља знати да је рат општа појава, да је правда — борба, и да све настаје борбом и по нужди“⁸.

Са категоријом „дијалектика“ оперисали су и други грчки философи и то доста оригинално. Тако, на пример, за Зенона⁹ (Елејска школа) дијалектика је била вештина побијања супротних тврдњи свођењем на апсурд; код Сократа је то вештина постављања питања и давања одговора; за Платона дијалектика је наука над наукама која се састоји у спајању и раздвајању појмова у процесу сазнања. Аристотел говори о кретању и његовим формама (настојање — пропадање, увећавање — смањивање, мењање и немењање)¹⁰, о тежњи ка сталном усавршавању (све до чистог мишљења). Код њега је дијалектика, за разлику од аналитике, наука о вероватном знању.

Уз све слабости које прате дијалектику старих Грка, „због које је она касније морала уступити место другим погледима на свет“¹¹, не може се побити чињеница да она представља првобитне предодбје о природи, указујући на њен логос, дајући општу слику света, иако без довољног познавања појединости“. Стога се с правом може рећи да почетак дијалектике и почетак философије спадају у једно¹². А с друге стране, истиче Енгелс, Грци су јачи од свеколике предности новог времена, које се одликује развојем науке, и то пре свега захваљујући својим предодбама о антиципирању процеса развоја и мењања природе, односно света. Шта више, фантастичан напре-

5) Исто, стр. 27.

6) Хераклитови фрагменти, МХ, Загреб, 1951, стр. 10.

7) Лењин, Филозофске свеске, Култура, Београд, 1955, стр. 299.

8) Хераклитови фрагменти, стр. 80.

9) Аристотел га сматра оцем дијалектике — Ј. Јосифовски, Филозофија за IV клас гимназије, Просветно дело, Скопје, 1967, стр. 131.

10) Исто, стр. 33.

11) Fridrich Engels, Herrn Eugen Dürings Unwältzung der Wissenschaft Sonderausgabe, JMEL 1935, S. 460.

12) Jiri Cvekl, Uvod do dialektiky, Praha, 1968, стр. 9. Подвучао — Н. К.

дак модерне науке оставио нам је „исто тако и навикну да ствари и процесе у природи схватамо у њиховој изолованости, изван њихове велике опште повезаности, па, према томе, не у њиховом кретању, него у њиховом мировању: не као битно променљиве, него као стабилне, не живе, већ мртве. А када је тај начин посматрања био пренесен из природних наука у философију, као што су то учинили Васон и Лоске он је створио специфичну организованост последњих векова: метафизички начин мишљења“¹³.

Зато је Енгелс у праву када констатује да су стари грчки философи били сви рођени дијалектичари. Иако цени и друге мислиоце, нарочито Декарта и Спинозу, сматрајући их сјајним представницима дијалектике, Енгелс подвлачи да су дијалектику до сада тачније истраживала само два мислиоца: Аристотел и Хегел.

Да је Енгелс у Хегеловој философији нашао рационално језгро и да су са Марксом то језгро даље развиле у то ретко ко сумња. Али за Хегела се, како пише Блох, дијалектички процес збива само у духу, дијалектичко самокретање светског духа репродукује се у глави философа¹⁴, верујући да ће се из дијалектичког самокретања појма развити свеукупни садржај света¹⁵.

Међутим, ни Маркс ни Енгелс нису никада били ортодоксни следбеници Хегела. Одмах су се суочили са потребом преображавања Хегелове дијалектике. Смисао тог преображавања, односно преокретања, истиче Блох, састоји се у томе што је дијалектика из сигурне руке пребачена у немир збиљски конкретан, у садашњост као и будућност збиљског материјалног процеса, с том сврхом да се непрекидна производња противречја и њихово избијање што мења свет, из луког рефлекса у глави коначно постави на ноге¹⁶.

Енгелс ће дијалектику схватити, пре свега, као науку о општим законима развоја и кретања природе, друштва и људског мишљења. Док Хегел не истражује процес развоја у стварности, у природи и друштву¹⁷, притом Енгелс дијалектику не сматра шабло-

13) Fridrih Engels, *Развитак социјализма од утопије до науке*, Култура, Београд, 1947, стр. 50—51.

14) Ernest Bloch, *Tühingenski uvod u filozofiju*, Polit, 1966, стр. 205.

15) Исто, стр. 203.

16) Исто, стр. 206.

17) Herbert Steininger, *Dialektik, Wissenschaft und Waffe*, Dietz Verlag, Berlin, 1966, стр. 17.

18) Karl Kautzkn, *Дијалектика*, Београд, стр. 13.

19) Rože Garodi, Karl Markx, *Култура*, Београд, 1968, стр. 81.

20) Сетимо се Лењинове напомене да се не може бити марксиста без познавања Хегелове дијалектике.

ном који треба да уштеди даље истраживање, већ као збиљу, која ће осветљавати пут истраживању¹⁸. За Хегела је противречност моменат тоталитета, а за Маркса и Енгелса, пише Гароди, тоталитет је моменат противречности¹⁹.

Међутим, када говоримо о изворишту Енгелсовог схватања дијалектике и откривамо нераздвојну везу са Хегелом²⁰ морамо напоменути да се ту ради о општим законима развоја које је Хегел открио, а Маркс и Енгелс углавном усвојили. Али када се ради о дијалектици природе ту је много већи утицај Хераклита и других околности. Енгелсово схватање дијалектике природе није ни копирање, ни повођење за Хегелом, његовом философијом природе, већ ново учење, нови поглед на свет настао као синтеза богатог материјала природних наука, чија нарочита открића падају у раздобље тридесетак година иза Хегелове смрти.

Изворишна идеја за дијалектику природе, као веза са Хегелом, постоји само утолико што је дијалектика природе посебан облик дијалектике уопште, дакле, као веза посебног и општег. Хегел је, према томе, утицао на Енгелса — то је ван сваке сумње — али по својој општој великој идеји да све треба схватити у сталном процесу и развоју. Но, код Хегела је дијалектика била постављена на главу. Хегелово схватање природе Енгелса је заинтересовало тек пошто је ушао у основни категоријални систем дијалектике природе, али другим путем, а не преко Хегела.

Када се је Енгелс посебно заинтересовао за Хегелову философију природе имао је близу четрдесет година, што значи око 20 година плодне научне делатности. Заиста је тешко поверовати да се је под тим условима морао поводити за Хегелом, нити је било каквих разлога. Уосталом, то се јако рељефно види и из Писма које је 1858. године упутио Марксу, у коме га моли да му пошаље Хегелову „Философију природе“, да види није ли „стари нешто о томе говорио“.

Да доиста не може бити забуне око тога шта представља основно извориште Енгелсовог схватања дијалектике, а посебно дијалектике природе, сам Енгелс каже:

„Пре свега су три велика открића циновским корацима унапредила наше знање о повезаности природних процеса:

Прво, откриће ћелије као*оне јединице чијим се умногостручавањем и диференцирањем развија цело биљно и животињско тело. То откриће је показало не само да се развитак и растење свих виших организама врши по једном једином општом закону, него и то да,

услед способности ћелије да се мења, организми могу мењати своју врсту и тиме пролазити кроз развој који значи више него само индивидуалан развитак.

Друго, претварање енергије, које нам је доказало да све такозване силе које дејствују пре свега у анорганској природи: механичка сила и њена допуна, такзована потенцијална енергија, топлота, зрачење (светлост), односно топлотни зраци), електрицитет, магнетизам, хемијска енергија — представљају разне облике у којима се појављује универзално кретање, и да оне у одређеним сразмерама прелазе једна у другу, тако да се место количине једне која изчезава, опет појављује одређена количина друге, и све се кретање природе своди на тај непрекидни процес претварања из једног облика у други.

По
ве
ља

Најзад, доказ који је први повезано извео Дарвин, доказ да су све органске творевине природе које нас данас окружују, укључивши и људе, производ другог процеса развитка из малог броја првобитно једноћеличних земаљака и да су они заморци, опет, произишли из протоплазме или беланчевине, која је настала хемијским путем.

Захваљујући овим трима великим открићима и осталим огромним успесима природних наука, ми смо сада у стању да покажемо у основним цртама повезаност између процеса у природи не само у појединим областима него и повезаност појединих области између себе, а да на тај начин дамо прегледну слику повезаности у природи у приближно систематском облику, служећи се чињеницама које нам дају саме емпиријске природне науке²¹.

Цитирали смо овај Енгелсов став не да бисмо проблем поједноставили, већ да бисмо показали да је Енгелс дијалектику (законе дијалектике) изводио из саме стварности, а не из мишљења, и да је у томе, поред свих утицаја, био доста оригиналан. То је допринело да све што је било крвто буде раскрављено, све устаљено буде расплинуло, све вечито почело се сматрати пролазним, а за читаву природу је доказано да је у вечитом току²².

Енгелс је увидео да „пре него што су се могли истраживати пролеси, морале су се истраживати ствари. Пре него што су се могле опажати промене које се врше у некој ствари, морало се знати шта представ-

21) Fridrih Engels, Ludvig Foierbah..., стр. 49—50. Али о томе Engels говори и у Дијалектици природе, стр. 26—27, 196—204, као и у Anti-Diringu, стр. 27 и 31, а и на другим местима.

22) Fridrih Engels, Dialektik der Natur, Sonderausgabe, IMEL. 1935. S. 490—491.

23) Fridrih Engels, Ludvig Foierbah, стр. 48.

ља та ствар“²³. Такав поступак, истиче Лењин, лишавао је Енгелса и најмање сумње у погледу постојања објективне законитости, узрочности и нужности у природи.

Према томе, ако нам се дозволи да не улазимо у друга изворишта Енгелсове дијалектике онда бисмо закључили да су основни моменти од утицаја на његово схватање дијалектике (1) утицај дијалектичке мисли од античке философије па до Хегела и његовог дијалектичког учења, као најсвестранијег, садржином богатог и дубоког учења о развојку — највеће тековине немачке класичне философије²⁴, (2) развој природних наука, нарочито педесетих година деветнаестог века, (3) познавање резултата и доброг дела других наука, што му је дало енциклопедијски карактер²⁵, (4) висок интелектуални ниво саме његове личности, (5) те размена мишљења са својим саборцем Карлом Марксом.

II

„Полемика се преобратила у више-мање повезано излагање дијалектичког метода у комунистичког погледа на свет.“ (Енгелс)

Питање зашто и под којим условима Енгелс приступа сређивању и експликацији властите концепције дијалектике чини нам се не само потребним, већ и нужним, да би се потпуније схватило и само извориште његове дијалектике. Особито, пак, одговор на ово питање помаже свестраном сагледавању улоге коју је Енгелс имао и разумевању његове аутентичне мисли.

Наиме, ако теоретичар постави себи задатак да изучава једну област с циљем њеног теоријског и појмовног одређивања, строго ће се придржавати свог научног пројекта, без да приступа другим, поготову недовољно познатим проблемима.

Међутим, ако се неког посла прихвата с намером да само покаже неистинитост и штетност нечијег схватања, прибегаваће круцијалним чињеницама (где

24) Лењин, О Марксу и марксизму, Култура, Београд, 1961, стр. 41.

25) „Свака једностраност била је страна његовом универзалном уму, изучавао је материјалне силе које покрећу човечанство, бавећи се битним проблемима философије. У исто време изучавао је математику, физику, хемију, војну историју, исти човек који је изучавао тајне процеса капиталистичке производње, изучавао је тактику армија које су ратовале 1870. године. Исти мислилац који је описао политички и економски положај у Русији, као да је одрастао у тој земљи, бавио се и првобитном историјом човечанства“ — Pol Lafarg и Karl Kautski, Fridrih Engels, стр. 5.

26) Frndrnh Engels, Anti-Diring, стр. 7.

год је то могуће), без да има обавезу експликације целовите теорије.

Код Енгелса доминира и једна и друга могућност, иако сам он наглашава ову другу могућност. Свој Предговор првом издању *Anti-Diringa* Енгелс почиње:

По
ве
ља

„Овај рад никако није плод неког унутрашњег нагона. Напротив²⁶. А нешто ниже наставља: „... оклевао сам годину дана пре него што сам се решио да поставим друге послове и загризем ту киселу јабуку, мислећи на Дириново учење поводом кога и пише „*Anti-Diring*“, „...да насупрот његовим схватањима изнесем своја“²⁷.

Но, ако имамо у виду поделу рада коју су са Марксом вршили, наћи ћемо места и првој могућности, систематском изучавању проблема везаних за нови поглед на свет у чијој је основи дијалектика. Тако, док је Маркс радио на проблемима економије, за које га је добрим делом заинтересовао Енгелс, а онда и заједничко сазнање да је у економској свери друштва основа свих друштвених преображавања, Енгелс се више оријентише на изучавање стања у природним наукама, верујући да се ту налази добар материјал за даље развијање научног погледа на свет који би могао бити душа пролетаријата и без чије револуционарности нема ни револуционарности радничке класе. Основу тог погледа на свет чини дијалектика. Додуше, „материјалистички поглед на природу“, писао је Енгелс, „данас је чвршће утемељен него што је био у прошлом веку“²⁸. Али онако како је јачао нови поглед на свет, јавља се и потреба теоријског обрачунавања са неодрживим философијама, које је требало „укинути“ за вољу истинске философије, философије збиљног света. Без познавања природних наука и њихових аргумената (открића) то није било могуће учинити.

„Могли бисмо их оставити на миру“, каже Енгелс, мислећи на вулгарне материјалисте, „и препустити им да се баве својим иако ограниченим ипак похвалним позивом да немачком филистру врезују у памет атеизма итд. али 1. грдња на философију (...) која упркос свему чини славу Немачке, и 2. претензије да примене природнонаучне теорије на друштво и да реформишу социјализам, — све нас то приморава да обратимо на њих поглед“²⁹.

С друге стране, критичко превазилажење Хегела, које су Маркс и Енгелс учинили, односно извршили,

27) Исто, стр. 11.

28) Fridrih Engels, Дијалектика природе, стр. 201.

29) Исто, стр. 205.

тражило је од њих (будући да код Хегела ствари ни-
су стајале најбоље) да дијалектичку методу учине на-
учном методом, проширујући истовремено дијалектику
на све области збиљног света.

Све је то мотивисало Енгелса да се прихвати ди-
вовског посла и прикаже како би требала да изгледа
теорија дијалектике, а посебно дијалектика природе,
да се прихвати посла, који узгред буди речено, није
ни до данас потпуно завршен. Па ни са таквим амби-
цијама Енгелс није имао намеру да пише уџбеник ди-
јалектике. Систематизацијом своје концепције дија-
лектике Енгелс се је од самог почетка супротстављао
Хегелу. Пишући Марксу да му пошаље Хегелову Фи-
лософију природе, Енгелс каже да би јако желео да
види није ли о томе Хегел нешто писао. „Толико је
поуздано, када би он данас писао Философију при-
роде, да би му докази летели у сусрет са свих
страна“³⁰.

Енгелс се је заиста навраћао на Хегела, али не да
би новим резултатима наука доказивао његове ставо-
ве, како то неки желе да прикажу, већ да би из Хеге-
лове философије извлачио оно „рационално језгро“
и преко систематизације богатих знања изградио
оригиналну дијалектику, дијалектику објективног
света. Па закључује:

„До дијалектичког схватања природе човек може
доћи кад га на то приморају природнонаучне чињени-
це које се све више гомилају: А до њега је лакше
доћи ако дијалектичком карактеру тих чињеница чо-
век приступа свестан закона дијалектичког миш-
љења“³¹.

Према томе, то овладавање фундаменталним за-
конитостима света (дијалектиком), које је Енгелс сма-
трао *conditio sine qua non* истинског осмишљавања
збиљног света, дајући дијалектици снагу органа, је-
сте основа методолошке и суштине мотивисаности
експликације властите концепције дијалектике.

Разуме се, властиту концепцију Енгелс је изгра-
ђивао доста дуго и скоро је саставни део његовог ми-
саоног развоја. Ипак, студиозније се овим проблеми-
ма бави тек од педесетих година деветнаестог века, а
одређеније идеје о дијалектици природе формулисао
је негде око 1870. године. У том погледу врло је инте-
ресантно његово Писмо Марксу од 30. маја 1873. го-
дине.

„Јутрос у постељи“, пише Марксу, „дошле су ми
у памет следеће дијалектичке мисли о природним на-

30) Види Писмо Марксу од 14. II 1858, Преписка, II,
стр. 358.

31) Фридрих Енгелс, Анти-Диринг, стр. 17, Подвукао
— Н. К.

укама“. Одређујући њихов општи предмет, Енгелс наставља: „Предмет природних наука — материја која се креће, тела. Тела се не могу одвајати од кретања, њихови облици и врсте могу се сазнати само у кретању, о телима ван кретања, ван сваког односа према другим телима, нема се што рећи. Тек у кретању показује тело шта је. Природна наука сазнаје, дакле, тела тим што их посматра у њиховом узајамном односу и кретању... Истраживање ових различитих облика кретања је, дакле, главни предмет природних наука“.³²

Чињеница, пак, да на крају поменутог писма тражи Марксово изјашњење о тим идејама говори не само о томе да се ради о оригиналним идејама, већ и о томе да је Енгелс прло поносан на га своја сазнања. Да је то с разлогом чинио види се и из Марксовог става према њему.

Наиме, Маркс не само што је ценио Енгелсов рад у овој области, већ је био огорчен на редакцију *Vorwärts*-а, због великих пауза у објављивању Енгелсовог приказа Дириинговог учења. Указујући на то да „стварно научно образовани људи могу много црпсти из Енгелсовог позитивног излагања“³³, Маркс је, чак, инсистирао да Енгелс што пре заврши своју Дијалектику природе, јер ће у Карл Грину имати конкуренцију³⁴.

На Дијалектици природе Енгелс ради десетак година, од оног момента када је дошао до основних идеја. Године 1882. обавештава Маркса да је први формулисао општи природни закон кретања, и додаје: „А сад се дијалектика природе мора брзо привести крају“³⁵. Међутим, Марксова смрт је прекинула тај рад, јер је Енгелс припремање за штампу II и III тома Капитала сматрао приоритетним задатком, како у теоријском погледу тако и у политичко-практичном.

Због тога је концепција дијалектике остала незавршена, али не и несазната. Незавршеност дела Дијалектика природе не умањује вредност дијалектике јер је континуитет учења о дијалектици дат у свим делима Енгелса (а и Маркса), а пре свега у Лудвигу Фојербаху, Анти-Дириингу и другим делима.

32) Карл Маркс — Ф. Енгелс, Преписка, Култура, 1960, т. IV, 442/3.

33) Ф. Енгелс, Сочинениа, ред. Рјазанова, т. XXVI, с. 459, Писмо В. Брџке-у од 11. IV 1877. године.

34) „Karl Grün Ti је конкуренција, идуће године изаћиће једно природно философско дело, већ је најавио у Берлинској *Wage*, којој ми је Weiss послао из Берлина“ — Карл Маркс, Писмо Енгелсу од 8. септембра 1875. године.

35) Преписка, том IV, стр. 637.

Дакако да постоје незнатне осцилације и неравномерност у континуитету излагања, али све то долази као последица повременог придавања веће пажње неким историјско-конкретним задацима свога времена и обраде тих задатака са позиција марксизма, те поспешивања револуционарне практичко-критичке мисли.

Остаје, као што једино и приличи природи идеје о дијалектици, да ову идеју коју је Енгелс оформио даље теоријски развијамо и експлицирамо. Но, то ће бити задатак не једног човека, не ни једне генерације, већ перманентни садржај сваке истински научне мисли и људске праксе — активност, која ће есенцију свих проблема видети не у променама већ у прелазу, — као објективном телосу сваког напретка, телосу објективне дијалектике.

По
ве
ља

1) Karl Marks, Briefe an Kugelmann, Brief vom 6. III 1858, S. 57.